

УДК 7-028.22:7.012:7.041.7(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2024-5-21>

Стелла МУНТЯН

викладач кафедри образотворчого мистецтва, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65000

ORCID: 0000-0001-6252-9936

Бібліографічний опис статті: Мунтян, С. (2024). Синтез жанрів у створенні цілісного художнього образу «Козак Мамай». *Fine Art and Culture Studies*, 5, 162–167, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-5-21>

СИНТЕЗ ЖАНРІВ У СТВОРЕННІ ЦІЛІСНОГО ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ «КОЗАК МАМАЙ»

У статті показані жанри, які відображають сутність образу козака Мамаю, доповнюють його сенсами та змістовністю, роблять зображення етнічно-фольклорним та монументально-виразним. Розглянуті складові композиції «Козак Мамай» і їх символічне значення. Показано, як важливо при створенні будь-якого образу підбирати такі елементи, які працюють на його розкриття та зчитуються глядачами не тільки свідомо, але й підсвідомо. Художні образи об'єднують символічні знаки, які належать людству загалом і зустрічаються в усіх жанрах та видах мистецтва. **Мета статті** полягає в розкритті синтезу жанрів образотворчого мистецтва в створенні цілісного художнього образу «Козак Мамай». **Методологія.** Використано іконографічний та іконологічний аналіз художнього твору. **Наукова новизна.** Було проведено аналіз методики створення художнього образу в сюжетній композиції, вивчено історичний аспект обраної теми. **Висновки.** Образ козака Мамаю в народній творчості відображає важливі аспекти української ідентичності, віри в справедливість і свободу, а також відданості своїм ідеалам та боротьби за них. Різні художники по-своєму висвітлювали цей образ, але спільні риси були в кожній роботі: це людина, яка сидить під деревом біля кургану, позаду спис, який устромлений у землю, до списа прив'язаний бойовий кінь. Біля дерева знаходиться зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, сумка з пергаментом і шапка, яка натякає на шляхетне походження козака. Біля ніг стоїть натюрморт, де є глечик, келих, паляниця – всі ці предмети мають символічне значення. У глечуку знаходиться напій безсмертя, келих уособлює повноту буття, хліб – багатство землі. Дерево, біля якого сидить козак Мамай, – це дуб, який символізує Світове Дерево, або міць роду. Бандура в руках козака – це символ культури, високого інтелекту. Через музику козак спілкується з Богом. Спис, до якого прив'язаний коник «символ волі», являє собою вісь Всесвіту.

Ключові слова: народна картина, художній образ, жанри образотворчого мистецтва, символіка, сюжетна композиція.

Stella MUNTIAN

Lecturer at the Department of Fine Arts, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, 26, Staroportofrankivska St, Odesa, Ukraine, 65020

ORCID: 0000-0001-6252-9936

To cite this article: Muntian, S. (2024). Syntez zhanriv u stvorenni tsilisnoho khudozhnoho obrazu «Kozak Mamai» [Synthesis of genres in creating a holistic artistic image of «Cossack Mamai»]. *Fine Art and Culture Studies*, 5, 162–167, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-5-21>

SYNTHESIS OF GENRES IN CREATING A HOLISTIC ARTISTIC IMAGE OF «COSSACK MAMAI»

The article shows the genres that reflect the essence of the image of the Cossack Mamai, supplement it with meanings and content, make the image ethnic-folkloric and monumental-expressive. The components of the composition “Cossack Mamai” and their symbolic meaning are considered. It is shown how important it is when creating any image to select such elements that work for its disclosure and are read by the viewers not only consciously, but also subconsciously. Artistic images combine symbolic signs that belong to humanity in general and are found in all genres and types of art. **The purpose of the article** is to reveal the synthesis of fine art genres in creating a holistic artistic image of “Cossack Mamai”. **Methodology.** Iconographic and iconological analysis of the artwork is used. **Scientific novelty.** The methodology of creating an artistic image in a plot composition was analysed, the historical aspect of the chosen topic was studied.

Conclusions. *The image of the Cossack Mamai in folk art reflects important aspects of Ukrainian identity, faith in justice and freedom, as well as devotion to one's ideals and the fight for them. Different artists portrayed this image in their own way, but there were common features in each work: this is a person sitting under a tree near a mound, behind a spear that is stuck in the ground, a war horse is tied to the spear. There are weapons near the tree: a sabre, a quiver with arrows, a bag with parchment and a hat that hints at the noble origin of the Cossack. At his feet is a still life with a jug, a glass, and a loaf of bread – all these objects have a symbolic meaning. The pitcher contains the drink of immortality, the glass represents the fullness of being, the bread represents the wealth of the earth. The tree near which the Cossack Mamai is sitting is an oak, which symbolizes the World Tree, or the power of the family. The bandura in the hands of a Cossack is a symbol of culture and high intelligence. Through music, the Cossack communicates with God. The spear to which the horse, the “symbol of freedom”, is tied, represents the axis of the Universe.*

Key words: folk painting, artistic image, genres of fine art, symbolism, plot composition.

Актуальність проблеми. Образ козака Мамаю в народній творчості є важливою частиною української культурної спадщини. У кожній оселі нащадків козаків і селян у XVII–XIX століттях прикрасою помешкань була картина із зображенням козака-бандуриста, яка відома під назвою «Козак Мамай». Це зображення було не тільки на картинній площині, але й на скринях, одвірках, віконницях, вуликах, предметах побуту. Це була одна з форм образотворчого фольклору, що в цілому відображала світогляд українців. У ґрунтовному дослідженні феномену цього образу «Козак Мамай» іде мова про те, що «останнім часом помітною є тенденція тлумачення «мамаїв» як творів, у яких зашифровані архаїчні пласти проукраїнської культури» (Сахарук, 2008, с. 15). Ще здавна Україна з усіх боків була оточена ворогами, від яких оборонялися козаки, зберігаючи свою незалежність, тому козак уособлював собою людину, яка мріє займатися мирними справами, але завжди стоїть на сторожі своєї незалежності. Козак Мамай сидить у медитативній позі «лотоса» та грає на музичному інструменті – бандурі. В Україні це шанований образ, що втілює в собі миролюбність, стійкість і непереможність народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що перші дослідження образу козака Мамаю з'явилися, ще у XIX ст., але, переважно, це були дослідження історичного або етнографічного характеру й аж ніяк не мистецтвознавчого. Як мистецький твір, «Козака Мамаю» почали вивчати у XX ст. Особливого значення набула праця П. Білецького «Козак Мамай – українська народна картина» (1960), яка стала основою окремого напрямку в мистецтвознавстві – «мамаєзнавства». Але, не зважаючи на велику кількість ґрунтовних праць у минулому столітті, й сучасні науковці не полишають цієї теми. І дотепер з'являються нові публікації про

козака Мамаю у сфері мистецтвознавства, філософії, історії та етнології.

З використаних нами матеріалів хочеться особливо зазначити альбом «Козак Мамай» (2008) за авторством В. Сахарук, І. Сахарук та С. Бушака, в якому зібрана велика кількість зображень козака Мамаю з музейних та приватних колекцій (Сахарук, 2008). Цікаві ідеї знаходимо у докторській дисертації О. Найдена, присвяченій фольклорним та етно-історичним аспектам походження та функціям образів українських народних картин (Найден, 1997). Також, у роботі ми звертаємось до наукових публікацій історика С. Лиса та мистецтвознавці М. Чорної.

Мета дослідження полягає у розкритті синтезу жанрів образотворчого мистецтва в створенні цілісного художнього образу «Козак Мамай».

Виклад основного матеріалу дослідження. Образ козака Мамаю втілює в собі декілька жанрів образотворчого мистецтва. Звісно, вони мають свої особливості і визначення. Ось коротка характеристика деяких основних жанрів живопису, які використовуються для створення образу Козака Мамаю.

Пейзажний живопис зображує природу, ландшафти, міські види або сільські мотиви. Він може бути реалістичним, імпресіоністичним або абстрактним, залежно від того, як автор відтворює свої враження від природи. Використання символів природи, таких як дерева, степ, гори та ріки, може додати глибини та емоційного змісту до сюжетної композиції. Деревина можуть символізувати життя, ріст та розвиток. Використання їх образу в сюжетній композиції може відобразити зміну сезонів або етапи людського життя. Деревина також можуть символізувати містичні або духовні аспекти. Наприклад, дерево життя в багатьох культурах символізує зв'язок між землею, небом та підземним сві-

том. Воно часто сприймається, як символ життя і плодючості. Його коріння представляють стабільність і зв'язок зі землею, а гілки й листя можуть символізувати ріст і розвиток. Дерево може відображати стійкість і витривалість в обличчі випробувань та труднощів. Воно виживає в різних умовах і витримує різні негаразди, що робить його символом сили й могутності. Старе дерево може бути сприйняте як символ зрілості й мудрості. Його гілки й стовбур можуть мати складні форми, які символізують життєвий досвід і знання. Дерево може виступати як символ родинного затишку і спільноти, особливо якщо воно асоціюється з домашнім двором або місцем зібрання родини. У весняному або осінньому вигляді, дерево може символізувати перетворення і зміни. Високі дерева можуть відображати духовну висоту і піднесеність. Сергій Лис також зазначає, що «світлове дерево у давніх українців, частіше всього дуб, виступало в язичництві віссю, яка з'єднує небо і землю, а також символом роду» (Лис, 2013).

Степ може відображати просторість, свободу та безмежність. Використання образу степу може надати сюжету атмосферу відкритості та можливостей, а також відображати дух пригоди та подорожей.

Гори можуть символізувати стійкість, могутність та непереможність. Вони часто використовуються для передачі перешкоди або виклику, який треба подолати. Гори також можуть відображати духовні аспекти, такі як високі цілі або духовні здобутки. Наприклад, високі вершини гір можуть символізувати духовну просвіту або духовну розробку. Наприклад, у творі «Козак Мамай» знаходиться гора-курбан. Мілена Чорна зазначає, що «гора є архетипічним символом, що поєднує дві з трьох частин міфологічної моделі всесвіту, і який досі побутує в українському фольклорі, на відміну від усної народної творчості інших народів, де цей символ зберігся лише як рудимент» (Чорна, 2002).

Річки можуть символізувати потік часу, зміну, життєвий шлях. Вони часто використовуються для передачі ідеї руху, розвитку або перетину меж. Річки відображають важливі моменти в житті або історії. Наприклад, перетин річки може символізувати перехід від одного етапу життя до іншого або перехід до нових можливостей. Використання цих символів природи в сюжетній композиції дозволяє створити гли-

бокий зміст в образах та сценах, а також зацікавити глядача та стимулювати його увагу.

Портретний живопис зображує особу або групу людей. Він може бути реалістичним, стилізованим або символічним, і має на меті відтворити особливості вигляду, характеру та емоцій портретованої особи. В нашому випадку – це образ козака Мамає, який сидить по-турецьки, схрестивши ноги, в руках він тримає бандуру, його обличчя молоде, спокійне, заглиблене в думки, в нього розкішні вуса та оселедець на голові. Він одягнений в дорогі шати, на ногах шаровари та сап'янові черевики. Біля нього дорога шапка з аграфом та пір'ям, що вказує на шляхетне походження. На думку О. Найдена, в постаті козака Мамає закодовано в образній формі архетип «воїна-сонячного божества, воїна-героя, богатиря, воїна-ватажка, воїна-сакрального предка, воїна-козака» (Найден, 1997, с. 6).

Натюрмортний живопис зображує неживі предмети, такі як фрукти, квіти, предмети побуту тощо. Він може бути простим або символічним, і часто використовується для відображення епохи та сюжету. Жанр натюрморту в сюжетній композиції може мати декілька значень і виконувати різноманітні функції. Наприклад, квіти можуть символізувати красу та мінливість життя, а фрукти – багатство або плодючість. Натюрморт може допомагати створити певну атмосферу або настрій в сюжеті. Відповідно до вибору предметів, кольорів, світла та композиції, натюрморт може відображати спокій, радість, смуток або будь-який інший настрій, який нам потрібен. Натюрморт може слугувати як доповнення до основної дії сюжету, доповнюючи його або розширюючи глибину інтерпретації. Він може додати додатковий шар значень або зацікавити глядача деталями й текстурами. Натюрморт може також використовуватися для технічної вправи художника, де він може експериментувати зі світлом, тінню, колірними переходами та композицією. Це допомагає художникові розвивати свої навички та майстерність. Натюрморт може слугувати як декоративний елемент у сюжеті, додаючи красу та естетичність до картини чи іншого виду мистецтва. Усі ці аспекти використання натюрморту в сюжетній композиції дозволяють художникові створити багатогранний та цікавий образ,

який може бути сприйнятий глядачем на різних рівнях інтерпретації.

В сюжетній композиції козак Мамай присутні такі предмети, як чаша, глечик, скатертина, хліб іноді квіти та фрукти. Образ чаші в натюрморті може мати різноманітне символічне значення і виконувати різні функції в сюжетній композиції. Чаша може бути розглянута як символ внутрішнього світу або душі людини. Вона може відображати емоційну або духовну стабільність, рівновагу або глибину почуттів. Чаша, наповнена водою або іншою рідиною, може вказувати на обізнаність і внутрішню гармонію. Вона може відображати готовність до нових ідей, досвідів або можливостей. Чаша, наповнена їжею або напоями, може відображати символ підтримки, комфорту та родинного затишку. Усі ці можливості розуміння символіки чаші в натюрморті відкривають широкий простір для творчого використання цього образу в сюжетній композиції. Вибір конкретного значення може залежати від контексту сюжету та індивідуальних вподобань художника.

Зображення зброї, такої як меч, спис, лук та стріли, можуть мати різні символічні значення та виконувати різні функції в сюжетній композиції. Вони можуть використовуватися для передачі ідеї про боротьбу за владу, воєнні події або героїчні вчинки. У деяких випадках зброя може символізувати захист і безпеку. Наприклад, меч або спис можуть використовуватися для відстоювання власного життя або захисту близьких. Використання зброї може відображати військову майстерність, дисципліну та честь. Лук та стріли можуть символізувати стратегічне мислення, вправність та витончену техніку. У деяких випадках лук та стріли можуть відображати розміреність та точність. Вони можуть бути використані для передачі ідеї про точне попадання або досягнення мети. Усі ці символічні значення зброї в сюжетній композиції можуть додати глибини та інтриги до образу і допомогти передати певні ідеї, теми або емоції.

В нашому випадку при створенні образу козака Мамаю, натюрморт відіграє важливу символічну роль. В глечикі «напій безсмертя» символізує божественне походження героя. Їжа символізує ідею щедрості Всесвіту та підкреслює риси національного характеру, такі як гостинність.

Анімалістичний жанр також присутній в композиції «Козак Мамай». Створення анімалістичного образу коня в сюжетній композиції може бути дуже захопливим та дозволяє використовувати широкий спектр емоційних та міфологічних значень. Використання анімалістичного підходу дозволяє передати елегантність руху коня, його м'язову силу та витонченість форм. У багатьох культурах кінь має символічне значення. Він може символізувати свободу, силу, швидкість, відвагу, вірність або навіть піднесеність. Кінь часто з'являється у міфології та легендах різних народів. Він може бути образом богів, героїв або міфічних створінь. Використання образу коня дозволяє створити містичну атмосферу та відобразити його як символ влади чи духовності. Використання анімалістичного підходу дозволяє передати емоційну експресію через позу або поворот голови коня. Він може виглядати статично та спокійно, або навпаки, грайливо та енергійно, залежно від теми сюжету. Відтворення коня у сюжетній композиції може відображати певний історичний аспект або подію. Наприклад, його використання у військовому вигляді може відобразити воєнну подію чи героїчний епізод. Загалом, анімалістичний образ коня в композиції «Козак Мамай» може бути дуже потужним засобом виразності, дозволяючи передати різноманітні емоції та міфологічні символи через його образ.

Створення міфологічного образу в сюжетній композиції може бути захопливим творчим процесом, що дозволяє художнику проявити свою уяву та творчі здібності. Ось кілька кроків, які можна використовувати при створенні міфологічного образу.

Вибір міфологічного персонажа. Обираємо персонажа з міфології, який нас найбільше зацікавив або відповідає темі нашої композиції, в нашому випадку – це Козак Мамай. Проводячи дослідження обраного персонажа, дізнаємося про його властивості, історію, вигляд, символіку та роль в міфології. Це допомагає нам краще зрозуміти та відобразити його в своїй роботі. Створюючи концепцію нашого міфологічного образу, визначаємо його позу – це «поза лотоса», вираз обличчя, одяг, атрибути та оточення. Яку історію або сцену ми хочемо передати через цей образ? Експериментуючи з композицією образу козака Мамаю, розгляда-

емо розташування персонажа на полотні та його взаємодію з іншими елементами композиції. Додаємо ті деталі, які підкреслюють характер нашого міфологічного образу, також, за допомогою інших елементів та предметів передаємо його історію або сенс. Це можуть бути символічні предмети, тварини, кольори або текстури. Обираємо стиль та техніку, які нам більш підходять для передачі образу козака Мамаю. Це може бути реалістичний стиль, імпресіонізм або будь-який інший стиль, який ми вважаємо відповідним для нашої концепції.

Використання різних жанрів в сюжетній композиції може збагатити та розширити спектр виразних засобів художника. Ось кілька способів, які можна використовувати.

Комплексний підхід. Живописець може об'єднати кілька жанрів у одній композиції, що дозволяє створити багатошарову та цікаву картину. Наприклад, портретна сцена в пейзажному тлі або історичний сюжет, в якому присутні елементи натюрморту.

Контраст. Живописець може використовувати контраст між різними жанрами для підкреслення певних аспектів та виразності сюжету. Наприклад, поєднання пейзажу з абстрактними елементами може підкреслити динаміку або незвичайність сцени.

Символіка. Кожен жанр може нести своєрідне значення або символіку, яка доповнює сюжет. Наприклад, використання натюрморту з фруктами може символізувати багатство чи мимовільність часу.

Ритм і динаміка. Різні жанри можуть додавати ритму та динаміки до композиції. Наприклад, поєднання портрету з жанровими елементами

та може створити відчуття руху або взаємодії між персонажами.

Наративність. Комбінування різних жанрів може допомогти живописцеві розповісти складну або багатошарову історію. Використання елементів пейзажу, портрета та історичного живопису може створити насичений наратив, який зацікавить глядача. Використання різних жанрів у сюжетній композиції дозволяє художникові експериментувати з різноманітністю стилів, технік та тем, що сприяє розширенню та поглибленню його мистецьких можливостей.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Загалом, образ козака Мамаю в народній творчості відображає важливі аспекти української ідентичності, віри в справедливість і свободу, а також відданості своїм ідеалам та боротьби за них. Різні художники по своєму висвітлювали цей образ, але спільні риси були в кожній роботі: це людина, яка сидить під деревом біля кургану, позаду спис, який встромлений в землю, до списа прив'язаний бойовий кінь. Біля дерева знаходиться зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, сумка з пергаментом і шапка, яка натякає на шляхетне походження козака. Біля ніг стоїть натюрморт, де є глечик, келих, паляниця – всі ці предмети мають символічне значення. В глечикі знаходиться напій безсмертя, келих уособлює повноту буття, хліб – багатство землі. Дерево біля якого сидить козак Мамай – це дуб, який символізує Світове Дерево, або міць роду. Бандура в руках козака – це символ культури, високого інтелекту. Через музику козак спілкується з Богом. Спис до якого прив'язаний коник «символ волі» являє собою вісь Всесвіту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 333 с.
2. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк : Надтир'я, 2009. 385 с.
3. Журавльов Д. Усі гетьмани України. Харків : Фоліо, 2012. 507 с.
4. Лис С. Походження образу козака Мамаю в українській міфології та народному мистецтві. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї*. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-етнографічної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження Олекси Ошуркевича, м. Луцьк, 16–17 квітня 2013 р. Луцьк, 2013. С. 259–262. URL: https://volyn-kray-mus.at.ua/publ/pokhodzhennja_obrazu_kozaka_mamaja_v_ukrajinskij_mifologiji_ta_narodnomu_mistectvi/1-1-0-183 (дата звернення: 12.10.2024).
5. Найден О. С. Українська народна картина. Фольклорний та етнографічний аспекти походження і функцій образів. Автореферат дис. д-ра мистецтвознавства: 17.00.01. Київ, 1997. 54 с.
6. Пономаренко Б. Візитна картка самобутності. *Українська культура*. 2009. № 2(989). С. 48.
7. Попельницька О. 100 великих міфів України. Київ : Арій, 2009. 400 с.
8. Сахарук І., Сахарук В., Бушак С. Козак Мамай. Київ : Родовід, 2008. 304 с.

9. Чорна М. Символіка української народної картини «Козак Мамай». *Артанія*. 2002. С. 20–29. URL: https://www.vocnt.org.ua/statti/kozak_mamay (дата звернення: 12.10.2024).
10. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н.е. – II тис. н.е. Київ : Арарта, 2002. 271 с.

REFERENCES:

1. Apanovych, O. (1991). *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv [Stories about the Zaporozhian Cossacks]*. Kyiv : Dnipro [in Ukrainian].
2. Hurtovyi, H. (2009). *Volyn – krai kozatskyi [Volyn is a Cossack region]*. Lutsk : Nadstyria [in Ukrainian].
3. Zhuravlov, D. (2012). *Usi hetmany Ukrainy [All hetmans of Ukraine]*. Kharkiv : Folio [in Ukrainian].
4. Lys, S. (2013). Pokhodzhennia obrazu kozaka Mamaia v ukrainskii mifolohii ta narodnomu mystetstvi [Origins of the image of the Cossack Mamai in Ukrainian mythology and folk art]. Proceedings from «*Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Narodna kultura i muzei*». *Materialy Chetvertoi Vseukrainskoi naukovo-etnografichnoi konferentsii, prysviachenoii 80-richchiiu vid dnia narodzhennia Oleksy Oshurkevycha – Past and present of Volyn and Polissia. Folk culture and museums. Materials of the Fourth All-Ukrainian scientific and ethnographic conference dedicated to the 80th anniversary of the birth of Oleksa Oshurkevich*. (pp. 259-262). Lutsk. URL: https://volyn-kray-mus.at.ua/publ/pokhodzhennja_obrazu_kozaka_mamaja_v_ukrajinskij_mifologiji_ta_narodnomu_mistectvi/1-1-0-183 (data zvernennia: 12.10.2024) [in Ukrainian].
5. Naiden, O. S. (1997). *Ukrainska narodna kartyna. Folklornyi ta etnografichni aspekty pokhodzhennia i funktsii obraziv [Ukrainian folk painting. Folklore and ethnographic aspects of the origin and function of images]*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Ponomarenko, B. (2009). *Vizytna kartka samobutnosti [Identity business card]*. *Ukrainska kultura*, №2 (989), 48 [in Ukrainian].
7. Popelnytska, O. (2009). *100 velykykh mifiv Ukrainy [100 great myths of Ukraine]*. Kyiv : Arii [in Ukrainian].
8. Sakharuk, I., Sakharuk, V., Bushak, S. (2008). *Kozak Mamai [Cossack Mamai]*. Kyiv : Rodovid [in Ukrainian].
9. Chorna, M. (2002). *Symvolika ukrainskoi narodnoi kartyny «Kozak Mamai» [Symbolism of the Ukrainian folk painting «Cossack Mamai»]*. *Artaniia*. URL: https://www.vocnt.org.ua/statti/kozak_mamay (data zvernennia: 12.10.2024) [in Ukrainian].
10. Shylov, Yu. O. (2002). *Dzherela vytokiv ukrainskoi etnokultury XIX tys. do n.e. – II tys. n.e. [Sources of the origins of Ukrainian ethnoculture of the 19th millennium BC. – 2nd millennium AD]*. Kyiv : Ararta [in Ukrainian].